

Orta Aziýanyň ilkinji türkmen çapçylary: Mirzahyt Mirsyddyh ogly

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Nukdaýnazar, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Orta Aziýanyň ilkinji türkmen çapçylary: Mirzahyt Mirsyddyh ogly ORTA AZIÝANYŇ ILKINJI TÜRKMEN ÇAPÇYLARY

■ Mirzahyt Mirsyddyh ogly we onuň neşir eden kitaplary

XIX asyryň ortasynda Orta Aziýada metbeçilik işi ýüze çykypdyr. Ilkibada diňe rus dilinde kitaplar we döwürleýin neşirler çap edilipdir. Soň şol asyryň soňky çäryeginden başlap, arap elipbiýinde bu ölkäniň halklarynyň dillerinde hem metbugat eserlerini neşir edip başlapdyrlar. Ýerli halklaryň wekillerinden hem özleriniň ömrüni kitap neşir etmek we kitap söwdasy işlerine bagyşlan adamlar peýda bolupdyr. Türkmenistanda şeýle adamlaryň ilkinjisi mundan laýyk bir asyr öň ýaşap geçen Mirzahyt Mirsyddyh ogludyr. Ol Merwde ýaşaýan we türkmenleşip giden uýgurlaryň (tenejirleriň) arasyndan çykan adam bolupdyr. Onuň şahsyýeti, durmuş ýoly barada bize heniz köp zatlar belli däl. Ol hakdaky ujypsyz maglumatlarymyz diňe onuň neşir eden kitaplaryndan alnandyr. Mirzahyt Mirsyddyh ogly öz neşir eden kitaplarynyň daşgapaklarynda we içgapaklarynda söwdagärlik nukdaýnazaryndan okyjylar köpçüligine niýetlenilen ýüzlenmeleri yzygiderli ýerleşdirip gelipdir. Olarda ol neşir eden kitaplary we ýakyn arada çap etdirjek eserleri barada habar beripdir. Ol ýüzlenmeler diňe bir Mirzahydyň döredijiligi üçin däl, eýsem, türkmen kitabyň taryhyny öwrenmek üçin hem anyk we ygtybarly çeşmelerdir. Olardan mälim bolşuna görä, Mirzahyt Mirsyddyh ogly diňe Türkmenistanyň çäklerinde däl, eýsem, бүтін Orta Aziýa boýunça hem uly kitap neşir edijileriň we kitap söwdagärleriniň biri

bolupdyr. Ol özüni «baş söwdagär», «kitap täjiri», «kitaplary oňat sahaplaýjy», «sahhap» diýip atlandyrypdyr. Üstesinede, ol arap, pars we türkî dillerdäki kitaplaryň tekstlerini göçüriji ökde hatdat bolupdyr. Ol daşbasmada neşir etdiren kitaplarynyň tekstlerini örän owadan edip göçürip, olary özi çapa taýýarlapdyr. Şeýle netijä gelmeklige iki sany ýagdaý mümkinçilik berýär. Birinjiden, onuň daşbasmada neşir etdiren kitaplarynyň tekstleriniň göçürme ýazuwlary biribirine meňzeş, olaryň ählisi bir adamyň eli bilen berjaý edilipdir. Ikinjiden, ol neşirleriň hiç birinde haýsydyr bir beýleki hatdadyň ady görkezilmeýär. Öz nobatynda, bu ýagdaý Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň öz döwrüniň bilimli adamy bolandygyna şaýatlyk edýär. Muny onuň neşir eden kitaplaryndaky okyjylara niýetlenilen ýüzlenmelerinde öz adynyň önünde «molla» sözüni getirmeginde däl, eýsem, eserleriň golýazmalarynyň iň gowy nusgalaryny saýlap almagynda hem görmek bolýar. Ol öz dükanynda neşir eden kitaplary bilen bir hatarda, ilat arasyndan toplan, könelişen ýada zaýаланan golýazma kitaplaryň tekstlerini täzeden göçürip ýada rejeläp dikeldip, olary hem satyp gelen kitap söwdagäri bolupdyr. Oňa adamlaryň özleri hem dürli kitaplary tabşyrypdyrlar. Bize onuň Daşkent, Samarkant we Buhara şäherlerindäki hususy çaphanalarda öz serişdesiniň hasabyna çap etdiren 30dan gowrak kitaplaryň özüni ýada olar baradaky ygtybarly maglumatlary tapmak başartdy. Ol kitaplaryň ählisi diýen ýaly türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserleridir. Olar barada ilkinji gezek okyjylarymyza «Nesil» gazetiniň 2001-nji ýylyň iýun aýynda çykan sanynda gysgaça habar beripdik. Soň olary 1917-nji ýyla çenli arap elipbiýinde türkmen dilinde neşir edilen kitaplara bagyşlap düzen hronologik görkezijimize-de goşduk (Aşgabat, 2006. 450s.). Nähilide bolsa, Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerini neşir etmek ýoly bilen giň okyjylar köpçüligine ýetirmekte bitiren ajaýyp hyzmaty okyjylarymyza heniz doly belli däl. Şonuň üçin bu meseläniň üstünde has giňräk durup geçmegi ýerlikli hasap edýäris.

Mirzahyt neşir eden kitaplarynda ýerleşdirilen ýüzlenmelerinde, ilkinji nobatda, Merw şäherinde öz kitap

dükanyň ýerleşýän ýerini salgy beripdir. Ýüzlenmelerde öz dükanýnda türkmen şahyrlarynyň haýsýalarynyň eserleriniň satylýandygyny we ýakyn wagtlarda haýsýalarynyň çap bolup çykjakdygyny yzygiderli habar berip durupdyr.

Biziň toplan maglumatlarymyz heniz Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň haçan kitap neşir etmek işine başlandygyny anyk kesgitlemäge mümkinçilik bermeýär. Sebäbi olary heniz doly hasap etmeýäris. Onsoňam XIX asyryň soňky çärye ginde – XX asyryň başynda Orta Aziýada arap elipbiýinde ýerli we beýleki Gündogar halklarynyň dillerinde neşir edilen kitaplaryň epesli bölegi biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Her halda, Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden kitaplarynyň esasy bölegi barada bize ygtybarly maglumatlary tapmak başartdy. Biziň esasy çeşmelerimiz, ilkinji nobatda, kitaplaryň saklanyp galan asyl nusgalary, ikinjiden, Russiýada 1907nji ýyldan bäri bu döwletiň çäklerinde neşir edilen kitaplaryň Baş senzura edarasyna gelip gowşan hökmany nusgalarynyň esasynda düzülýän «Книжная летопись» (mundan beýläk ýurduň adyny görkezmezden, diňe «Kitap letopisi») atly bibliografik maglumatlarydyr. Aşakda neşir edilen kitaplary hronologik yzygiderlililikde gysgaça synlap geçeliň. Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden we bize gelip ýeten kitaplaryndan ilkinjisi Mollanepesiň «Zöhre we Tahyr» dessanydyr. Ony ol 1908nji ýylda Daşkentde Gulam Hasan Aryfjan oglunyň hususy metbesinde çap etdiripdir. Bu kitabyň bir nusgasy TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar. Ýeri gelende bellesek, Mirzahyt Mirsyddyh ogly, esasan, G.H.Aryfjan oglunyň we O.A.Porsewiň hususy metbelerinde özüniň çapa taýýarlan kitaplaryny neşir etdirip gelipdir, çünki olar, Orta Aziýanyň halklarynyň kitabyň taryhyny öwrenmekde uly hyzmatlary bitiren professor G.N.Çabrowyň belleýşine görä, kitaplary arzan bahalar bilen çap edipdir. «Zöhre we Tahyr» kitabyňyň daşgapygynda ýerleşdirilen ýüzlenmede şeýle diýilýär:

«Üşbu zamanda Hezreti Mälik mannan awny (Biribaryň kömegi) we enaýatyile (hemaýaty bilen) täjirler serweri we sahhaplar ser

depderi (kitaplary oňat sahaplaýjy) Merwlik (Maryly) Molla Mirzahyt Mirsyddyk ogly sarp we harajatyile üşbu kitap, ýagny «Kitabe Tahyr we Zöhre» Daşkentde «Gulamiýe» metbesinde çap kylyndy. We diger (beýleki) kitaplary, ýagny «Magtymguly», «Diwane kulliýete Meşrep», «Nurnama», «Bezubende» mezkur (ýokarda ady tutulan) Mirzahyt çap kylmakdadyr. Soragan hyrydarlarga her hil kitaplary hem satylmakdadyr.

Adresi: Merwde Misaýyl (Mihail) saraýynda turgujy sahap (kitap sahaplaýjy) Molla Mirzahyt Mirsyddyk ogly».

Bu ýüzlenmeden mälim bolşuna görä, Mirzahyt Mirsyddyk ogly kitap neşir etmekde tejribesiz biri bolmandygy belli bolýar.

«Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» atly kitabyň 15 sany nusgasy TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar. Ol «Kitap letopisindede» hasaba alnypdyr (Kitap letopisi. 1911.№ 35.C.34.t/№ 20753).

Ondan mälim bolşuna görä, bu kitap 2200 nusgada çap edilipdir. Ikinji kitap «Kyssaýe ymam Hüseyin», üçünji kitap Şabendäniň «Şabähram» dessany, degişlilikde, G.H.Aryfjan oglunyň we O.A.Porsewiň metbelerinde çap edilipdir. Olaryň ýeketäk nusgalary TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar.

1912nji ýylda Mirzahyt Daşkentde üç sany kitaby neşir edipdir. Olaryň birinjisi Şeýdaýynyň «Gül–Senuber», ikinjisi awtory näbelli «Hüýrlukga–Hemra» dessanydyr. Kitaplaryň ikisi hem G.H.Aryfjan oglunyň metbesinde 3300 nusgada neşir edilipdir. (Kitap letopisi..1912.№ 3.C.34.t/№ 2385, n/№ 2386.). Üçünji kitap Şabendäniň «Gül we Bilbil» dessanydyr. Ony Mirzahyt O.A.Porsewiň metbesinde neşir edipdir. Onuň 10 sany nusgasy TYAnyň Mag tymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar. «Kyssaýe Şabähram we Balahusun» we «Kyssaýe Kerbalaýy ymam Hü seýin» atly bilelikde neşir edilen kitapda ýerleşdirilen ýüzlenmede hem täze maglumatlary görýäris.

«Zöhre we Tahyr» dessanyny çap etdiren döwründe, ýagny 1908nji ýylda kitap neşir etmek işinde tejribesiz täze adam bolmandyr. Onuň şeýledigine Mirzahydyň bir wagtyň özünde ýenede dört kitaby neşir etmäge tabşyrmagy şaýatlyk edýär. Olardan «Kitap letopisinde» berilýän maglumatlara görä, «Nurnama» atly kitaby Mirzahyt Mirsyddyh ogly 1911nji ýylda 20 000 nusgada neşir edipdir (Kitap letopisi.1912.№ 22.C.31.t/№ 14534; 1917.№ 29-30.C.11.t/№

6534). Emma onuň we «Bezubende» atly kitabyň nusgalary saklanyp galmandyr.

Mirzahyt Mirsyddyh ogly okyjylara niýetlenilen ýüzlenmelerini neşir eden beýleki kitaplaryndada ýerleşdiripdir. Olaryň her haýsynda azdakände täze goşmaça maglumatlar berlipdir. Şonuň üçin olaryň hem käbirlerine salgylanmaly bolýarys. «Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» atly kitapda ýerleşdirilen ýüzlenmede şeýle diýilýär:

«Üşbu kitap, ýagny «Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» söwdagärler serweri we sahaplar serdepderi Merwlik (Maryly) Mişayıyl saraýynda turgujy kitapferuş (kitap satyjy) Molla Mirzahyt Mirsyddyk ogly harajaty birlen diňe bu žurnalyň berýän resmi Daşkentde «Gulamiýe» metbesinde çap kylyndy we hem hyrydarlarga mälim bolgaý ki mezkur (ýokarda ady tutulan) Mirzahyt dükanynda her hili kitaplary bardyr. Emma «Kyssaýe ymam Hüseyin» we «Şabähram» we «Zöhre we Tahyr» we «Diwane kelliýete Meşrep» çap olmakda. Sorsalar nalwaç (poçta) birle iberilür».

Onda şeýle diýilýär:

«Üşbu zamanda Merwde Mişayıyl saraýynda turgujy kitapferuş (kitap satyjy) Molla Mirzahyt Mirsyddyk ogullarynyň sarp we harajatlary birlen üşbu kitap, ýagny «Kyssaýe Şabähram» we «Balahusun» we «Kyssaýe ymam Hüseyin» Daşkentde «Gulamiýe» metbesinde çap kylyndy. «Kitabe Magtymguly» we «Zöhre–Tahyr» we «Nurnama» we «Diwane kul liýete Meşre» çap bolgandyrlar. Her hili kitaplary satylmakdadur. Soragan hyrydarlarga arzan baha birle berilür. Welaýatdan soraganlarga nalwaç kylynur

(poçta bilen iberiler)».

Bu ýüzlenmede Mirzahydyň «ogullarynyň sarp we harajatlary birlen» kitaplaryň neşir edilendigi we olaryň «arzan baha» bilen satylýandygy nygtalypdyr. Bu habardan kitap neşir etmek bilen diňe Mirzahydyň özüniň däl, eýsem, onuň maşgala agzalarynyň hem meşgullanandygy mälim bolýar.

1913nji ýyldada Mirzahyt Daşkentde üç sany kitaby neşir edipdir. Olaryň birinjisi Wepaýynyň «Rownak ulyslam» («Yslamyň nury») atly eseridir. Ol G.H.Aryfjan oglunyň metbesinde neşir edilipdir. Onuň iki nusgasy Özbegistanyň YAnyň Biruni adyndaky Gündogarşynaslyk institutynyň gaznasynda saklanýar. Bu neşir «Kitap letopisindede» (1913.№ 30.S.36.t/№ 19217) hasaba alnypdyr. Ondan görnüşine görä, ol 2200 nusgada çap edilipdir. Ikinji kitap Mollanepesiň «Zöhre we Tahyr» dessanynyň ikinji neşiridir. Ony Mirzahyt 2200 nusgada çap etdiripdir. Bu sapar dessan O.A.Porsewiň metbesinde çap edilipdir. «Zöhre we Tahyryň» bu neşiri hem «Kitap letopisinde» (1914.№ 47.S.50.t/32467) hasaba alnypdyr. Ýöne, «Rownak ulyslamdan» tapawutlylykda, onuň bu neşiriniň ýekeje nusgasy hem bize gelip ýetmändir. Üçünji kitaby – Şabendäniň «Gül we Bilbil» dessanyny Mirzahyt O.A.Porsewiň metbesinde ikinji gezek çap edipdir. Bu neşir barada dürli çeşmelerde habar berilýändigine seretmezden, onuň hem biziň döwrümize gelip ýeten nusgasy belli däldir.

1914nji ýylda Mirzahyt bir kitaby, awtory näbelli «Saýatly-Hemra» dessanyny O.A.Porsewiň metbesinde 1100 nusgada neşir edipdir. Bu kitap Türkmenistanyň we Özbegistanyň gündogarşynaslyk merkeziniň gaznahanalarynda saklanyp galyndyr we ol «Kitap letopisinde» (1913.№ 13-14.S.42. t/№ 8642) hasaba alnypdyr.

1915nji ýylda Mirzahyt Wepaýynyň «Rownak ulyslam» poemasyňy ikinji gezek O.A.Porsewiň metbesinde 1500 nusgada neşir edipdir. Ol «Kitap letopisindede» (1915.№43.S.22. t/№ 22912) hasaba alnypdyr. Şeýlede, bu kitabyň nusgalary Orta Aziýa döwletleriniň golyazmahanalarynda saklanyp galyndyr.

Kitaplary gaýtalap çap etmek ýerli kitap neşir edijilere we

kitap söwdagärlerine amatly bolupdyr. Sebäbi şeýle edilende, olara Russiýanyň merkezinden (SanktPeterburgdan) uzak wagtlap garaşmaly bolýan rugsady täzeden almak gerek bolmandyr. Orta Aziýanyň beýleki kitap neşir edijileri ýaly, Mirzahyt Mirsyddyh ogly hem bu mümkinçilikden telim gezek peýdalanyndyr.

1916njy ýyl Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň kitap neşir etmek işinde iň önjeýli ýyl bolupdyr. Şol ýyl ol Daşkentde 8 sany kitaby neşir edipdir. Andalybyň «Leýli we Mejnun» (Kitap letopisi.1916.№ 49.S.24. t/№ 17774), «Babaröwşen», «Sagdy Wakgas» (Kitap letopisi.1916.№ 49.S.24. t/№ 17775) atly eserlerini, Magrupynyň «Kyssaýe şazada Seýpelmelek» dessanyny, «Nurnamanyň» (Kitap letopisi.1917.№ 29–30.S.11. t/№

6528) we «Hüýrlukga–Hemranyň» ikinji neşirlerini, «Kyssaýe Görogly soltan» şadessanyny Mirzahyt O.A.Posewiň metbesinde her haýsyny 1260 nusgada neşir edipdir. Olaryň nusgalary TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklan ýar. «Şasenem–Garyp» dessanyny Mirzahyt G.H.Aryfjanowyň metbesinde çap edipdir we onuň nusgalary TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar.

Ýokarda sanalyp geçilen kitaplardan başgada, Mirzahyt Mirsyddyh ogly türkmenleriň we Orta Aziýanyň beýleki halklarynyň arasynda örän meşhur bolan ýenede iki sany kitaby neşir edipdir, ýöne olaryň çap edilen ýyllary görkezilmändir. Olaryň birinjisi Wepaýynyň «Rownak ulyslam» poemasydyr. Bu eser Wepaýynyň Mirzahyt Mirsyddyh ogly tarapyndan goýberilen üçünji neşiridir hemde onuň Buharada çap etdiren ýeketäk eseridir. Onuň doly bolmadyk nusgasy TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar. Ikinji kitap Sopy Allaýaryň «Sebatul ayzyn» («Ejizleriň merdanalygy») atly meşhur kitabydyr. Ony Mirzahyt Mirsyddyh ogly G.H.Aryfjan oglunyň metbesinde çap etdiripdir. Bu kitabyň hem ýeketäk nusgasy TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda saklanýar.

1916njy ýylda neşir edilen sekizinji kitapda gynançly ýüzlenme

ýerleşdirilipdir. Onda şeýle diýilýär:

«Üşbu zamanda kitabe hub (oňat) we hekaýalar mergub (gyzyklysy), agni (ýagny) «Şazada Kerem we Aslyhan», «Hekaýei Leýli we Mejnun», «Kyssai şazada Seýpelmelek» 1334/1916njy ýylda Molla Mirzahyt Mirsyddyh merhum ogly harajaty ilen Merw şajahanda mesjit kyblasynda Muhammet dilmaç saraýynda kitap söwdasy birle turgujyny ehtamamyile (yhlasý bilen) Daşkentde Porsew metbesinde basylmyşdyr».

Şeýlelikde, Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşirýat işi uly möçberde dowam edip başlan döwründe onuň 1916njy ýylda aradan çykmagy bilen tamamlanypdyr.

Biziň synlap geçen kitaplarymyz Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden eserleriniň ählisi däldir. Olaryň bellibir böleginiň bize gelip ýetmedik ýada onuň neşir eden kitaplarynda öz adyny görkezmedik bolmagy hem mümkindir. Emma ýagdaý nähili bolaýandada, onuň çap etdiren kitaplaryndan biziň elimize düşenleri hem Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerini neşir etmekde düýpli işleri berjaý edendigini tassyklaýar.

Türkmen şahyrlarynyň eserlerini, türkmen halk dessanlaryny yzygiderli çap etmek hemde olary ilat arasynda ýaýratmak bilen, Mirzahyt Mirsyddyh ogly möhüm işi berjaý edipdir. Şol döwürde munuň nähili uly ähmiýetiniň bolandygy barada söz uzaldyp oturasy iş ýok. Ýöne bir zady belläsimiz gelýär, Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden kitaplary häli bu güne çenli halkymyzyň arasynda saklanyp galypdyr. Olaryň TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynda toplananlary hem ilat arasyndan ýygnaýan neşirlerdir. Ol kitaplaryň örän gymmatly çeşmä öwrülip gidendigini ýokarda «Seýpelmelek–Methaljemal» dessanynyň mysalynda görýäris.

Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden kitaplaryny halkymyz el bilen göçürüp, öz öýlerinde saklap hem gelipdir. Onuň 1911nji ýylda neşir eden «Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» atly kitabyňy soňky döwürlerde ýerli hatdatlar telim gezek elde

göçüripdirler. Olaryň nusgalary TYAnyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň gaznasynda duş gelýär. Olar baradaky maglumatlar başgada bir ýagdaýa şaýatlyk edýär: edil beýleki musulman ýurtlarynda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem, gadyndan döw bolup gelýän kitaplary elde göçürmegiň hatdatlyk sungaty XX asyryň başyndada, ýagny bu ölkede metbeçilik sungatynyň ýaýran döwründede dowam edip gelipdir. Adatça, hatdatlar ol ýada beýleki eseri elde göçürenlerinde, onuň ygtybarly nusgalaryna esaslanypdyrlar. Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň neşir eden kitaplary şeýle çeşmeleriň hatarynda bolupdyr.

Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň ogullary kakasynyň metbeçilik işini dowam etdirip bilmändir. Has dogrusy, täze döwrän syýasy ýagdaýlar olara mümkinçilik bermändir. 1917nji ýyldan 1940njy ýyla çenli nusgawy şahyrlarymyzyň arap we latyn elipbiýlerinde neşir edilen kitaplary barmak basyp sanaýmaly derejede az bolupdyr.

Mirzahyt Mirsyddyh oglunyň bitiren baş hyzmaty onuň diňe türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerini yzygiderli neşir edip we ýaýradyp gelenligindedir.

Almaz ÝAZBERDIÝEW. Taryhy makalalar